

1500- och 1600-talet

Carina Klöjd

Boxholmsbygden under 1500- och 1600-talet

Malexander på Gustav Vasas tid

I Malexanders socken gick det vilt till på Gustav Vasas tid. Linköpingsbiskopen Hans Brask gjorde 1524 - fyra år efter att han klarat livhanken genom sin berömda lapp - en visitation i församlingen och upptäckte att moralen var bedrövligen. Per Iogansson på Aspanäs hade kastat Jöns i Spakarp ur sängen och lagt sig hos hans hustru. Tore i Ramfall hade haft ett förhållande med Peders hustru i Bålnäs i 13 år. Nils i Våkhult hade kastat ut sin hustru, som sedan hade en affär med Fläske-Nisse. Nils tog sig en annan gift kvinna vid namn Ingrid, både han och Fläske-Nisse uppvaktade tydligen samtidigt Karin i Södra Sand.

Fattiga hustrun Kristin i Ekenäs hade tre älskare: Ingvald i Bålnäs, Lasse Hoffman i Marek och Lasse Starke i Idebo. Dan i Månhult hade kastat ut sin hustru och istället tagit frun ifrån Anders i Basteberg. Enligt protokollet kallades hon Birgitta Krootamaska. Nils i Högbo hade knuffat prästen i bröstet i självaste kyrkan, och Per Iogansson på Aspanäs hade anfallit prästen med yxa - också det i kyrkan. Vid samma tid hade Malexanderbor utfört ett rån i Torpa socken, och det ryktades även om att flera sockenbor, bland annat Per Iogansson, fuskade med tiondet till kyrkan.

Det är oklart om biskop Brask hann gå till botten med moralen i Malexander. Efter reformationsriksdagen i Västerås 1527 flydde han utomlands och kom aldrig tillbaka.

Gustav Vasa och Boxholmsbygden

Reformationen gjorde det möjligt för Gustav Vasa att lägga under sig den katolska kyrkans rikedomar, inte minst kyrkans gårdar och jordar som till exempel Fjättmunna i Ekeby socken och Södra Sand i Malexander. Snart var kungen en av landets största jordägare. Han köpte också gårdar av adeln. I Åsbo socken köpte han 1552 bland annat Grönlund med två gårdar i *Öffreboda*, Kårby, Visäter, Sverkerstorp, Holmshult och Ek. Dessa gårdar tillhörde sedan kronan till år 1641.

Gustav Vasas hårdhänta ekonomiska politik och den nya protestantiska religionen fick missnöjet att växa i landet. En östgötsk bonde, Lasse Jonsson, samlade andra missnöjda till uppror 1540. Han sade sig vilja resa en "hunahär" och slå ihjäl alla adelsmän och protestanter. Upproret slogs snart ner, och Lasse Jonsson och hans män avrättades. Kungen, som själv kommit ner till Östergötland, insåg att östgötarna och smålänningarna var mycket missnöjda med hans politik. Inom ett par år skulle missnöjet leda till ett nytt och större uppror: dackefejden.

Dackefejden

Under dackeupproret 1542-43 var Holaveden en orolig bygd. Redan 1536 beklagade sig Gustav Vasa i en skrivelse till folket i trakten över tillståndet i den djupa Holavedsskogen. En av hans fogdar hade blivit överfallen och rånad av "ett löst sällskap". Gustav Vasa skrev:

"Desslikes vankar här också ett sällsamt och farligt rykte, så att utöver Holaveden får ingen man snart fara, varken åter eller fram, med mindre än han bliver där okristeliga mördad, rövad, skinnad och av daga tagen, vilket är emot Gud och all kristelig lag."

Sommaren 1542 tog dackeupproret fart på allvar. Kungen underrättades om oroligheter i Småland, och han sände sina trupper söderut. I Kisa besegrades de kungliga soldaterna i september och upprorsmännen kontrollerade vintern 1542-43 hela gränstrakterna mellan det skogiga höglandet och Östgötaslättens södra del.

Ting vid Fjättmunna

I oktober 1542 hade Dackes folk vågat sig ut ur Holaveden, och Dackes befälhavare Måns Hane höll ting vid Fjättmunna i Ekeby socken, där allmogen skulle övertalas att delta i upproret. För att visa att de menade allvar, slog Dackes män ihjäl en bonde och hans

Dackes folk statuerar ett exempel hur det skulle gå om bönderna inte deltog i upproret.

Illustration: Birgitta Ögneloh

son. De som inte deltog i upproret skulle gå samma öde till mötes, enligt upprorsledarna. Det mesta tyder på att man lyckades få med sig de flesta bönderna i Ekeby, Åsbo och Rinna på Dackes sida. Det berättas att just dessa socknar var bland de första som reste upprorsfanan i Östergötland. *

Den kungliga krigsöversten Jacob Bagge hade lyckats få reda på att Dackes män höll till vid Fjättmunna, men han hade inte räknat med att Fjättmunnaån skulle flyta just där den gjorde. Hans överraskningsanfall med 300 man misslyckades därför, och upprorsmännen kom undan den gången genom att fly till skogs. Bagges män fick bara tag på fem upproriska bönder, som alla avrättades.

Tord Riddare från Näsby

Den mest kände av upprorsmännen från Boxholmsbygden var Tord Riddare från kungens gård Näsby i Åsbo socken. Tillsammans med en av Dackes närmaste män, Måns Hane, hade han uppviglat massorna vid Fjättmunna. Han hade dessutom varit med om att slå ihjäl en av kungens fogdar, Lasse Pedersson.

Gustav Vasa var i ett trängt läge på senhösten 1542. Han lyckades förhandla till sig ett vapenstillestånd med Dacke och han skrev brev till Tord Riddare där han var beredd att förlåta honom för mordet på Lasse Pedersson. Upprorsmännen höll ställningarna i Holaveden och på sina ställen ännu längre norrut. Under vintern hände det saker trots den tillfälliga freden. Måns Hane blev brutalt ihjälslagen av en av sina egna, medan Tord Riddare togs till fånga av kungliga spioner: Hans skomakare, tre män från Silvatorp och en man från Hästholmen i Ödeshögs socken.

Gripandet av Tord Riddare skedde i mitten av januari 1543, och man förde honom till Vadstena, där han skulle förvaras tills vidare. Näsby konfiskerades av kronans fogdar och tack vare detta kan vi få veta lite om gårdens storlek vid denna tid. Man angav antalet djur på gården till tio nötkreatur, sex får och fyra grisar. Tords hustru Ingegärd tvingades betala tre och en halv mark för att gården - enligt fogdarna - var vanskött. Hon fick dock behålla sitt arrende efter allvarliga förmaningar från fogden, som innan han gav sig av försåg sig med ett par bälgar, smidesverktyg och annat smått och gott från gårdens smedja nere vid Svartån.

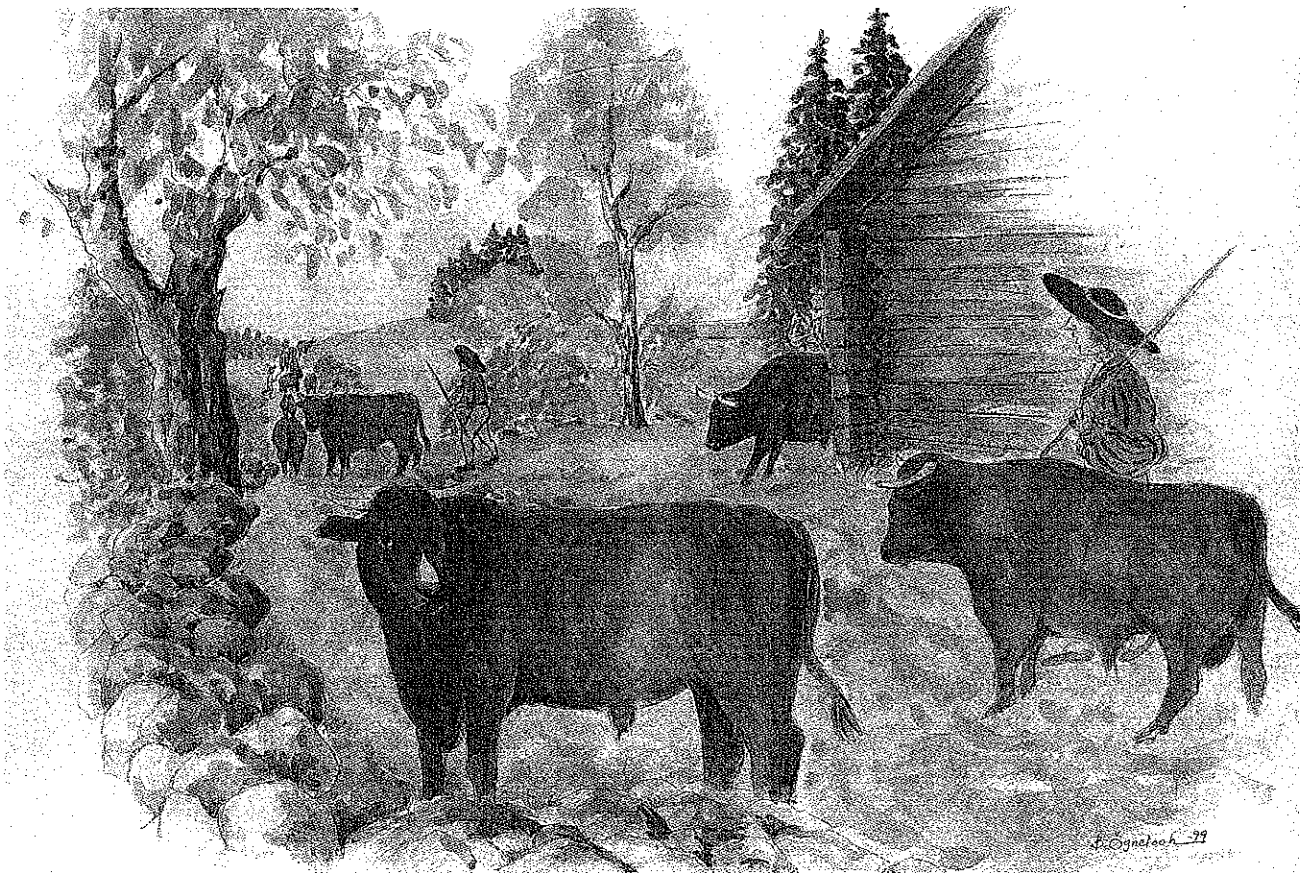
Samtidigt, eller möjligen innan, avrättades Tord Riddare - troligen genom hängning - i Vadstena för majestätsbrott. Det skedde inte utan protester: Vadstenaborgarna hann sända en klagoskrift till kungen, där de ogillade den hårda behandling man utsatt fången för. Gustav Vasa fräste av dem i sin vanliga välformulerade men brutala stil. Han hävdade bestämt att Tord hade brutit vapenvilan.

Efter vapenvilan

Gustav Vasa var en slug och beräknande herre. Vapenstilleståndet hade han använt till att trumma ihop rejält med folk, bland annat tyska och danska knektar. Snart nog gick man till offensiv och det dröjde inte länge förrän det stod klart att Dackes dagar var räknade.

De första framgångarna nåddes mellan Skrukeby och Mjölby. Därefter jagades upprorstrupperna tillbaka ner i Holavedsskogarna. Kungens trupper stormade in i Småland från två håll: norrifrån genom Östergötland och från Västergötland i nordväst.

Vid slaget på sjön Hjortens is vid Virserum vann kungen en avgörande seger. Efter detta handlade det hela mest om att söka upp och oskadliggöra fienden, som hade skingrats åt olika håll. Ledaren Nils Dacke hade vid slaget blivit skjuten med pil genom båda låren. Hans trogna hade lyckats föra honom ur striden och i säkerhet. Han letades dock till slut upp och sköts till döds i Rödeby skog i Blekinge sommaren 1543.

Soningsoxar drivs mot Stockholm Illustration: Birgitta Ögnelooh

Efterräkningar

Det var inte bara Tord Riddares änka som drabbades av den kungliga hämnden. Från hela upprorsbygden samlades stora böter in i form av pengar och annan egendom. På våren 1544 drevs över tusen *soningsoxar* genom landet upp till kungen i Stockholm. Ekonomisk som han var såg han noga till att kronan inte led ekonomiskt av upproret, men Småland hämtade sig inte på många år efter plundringen.

Gråtande tvingades allmogen göra avbön, precis som man hade fått göra efter Dalaupproren. Flera hundra före detta upprorsmän sändes till Finland, där de tvingades tjänstgöra i den svenska armén. Ordningen var återställd och efter detta kunde Gustav Vasa njuta ganska ostörd av sin kungamakt. Dackeupproret hade varit det största hotet någonsin mot hans krona, men det blev också det sista.

Sentida minnesmärken

Finns det i dag några lämningar efter Dackefejden i kommunen? I boken *Jag var en herrgårdsflicka* av Margareta Lindström berättas om rivningen av en av de gamla flyglarna på Boxholms säteri:

"Det var märkliga ting som blottades under rivningen och berättelserna om Dackefejdens härjningar i trakterna fick ny aktualitet. Rester av mycket gamla fängelsehålor med järnkedjor fastnitade i murarna kom i dagen då man var sysselsatt med grundarbeten och tycktes bekräfta den saken. /—/ Man hittade också gamla mynt och mängder av skelettdelar. Det låg tydligen verklighet bakom sagorna om ett stort slag som en gång stått just här. Skeletten gick samma väg som husresterna - ner i ån. /—/ Senare, vid anläggning av en trädgård bakom den nyuppförda flygeln, stötte man på en tjock mur som sträckte sig utefter en häck och även där fanns många lämningar av järnkättingar. Muren finns kvar än i dag (1964), bortglömd och väl dold under fruktträd och buskar..."

Malexanders kyrkklockor: myt och verklighet

En sägen, som förr berättades om hur Malexander fick sin ena kyrkklocka, lyder så här: Tidigt en juldagsmorgon, då sjön Sommen låg spegelblank, bestämde sig några malexandersbor för att åka

*På väg till
Malexander
med den stulna
kyrkklockan.*

*Illustration:
Birgitta Ögneloooh*

skridskor söderut över sjön till Asby kyrka, som hade gott om kyrkklockor. De planerade att stjäla den ena, med lite tur. Sagt och gjort. Malexanderborna har alltid varit kända som skickliga skridskoåkare, och det bar iväg i flygande fläng.

Allt gick lyckligt och väl, klockan togs ner, hängdes på en stång och i sporrsträck bar det iväg tillbaka mot hemförsamlingen med den dyrbara klenoden.

Asbyborna upptäckte snart vad som hänt och anade vart klockan tagit vägen. De skyndade efter klocktjuvarna över sjön, men när de kommit fram till Malexanders kyrka, fann de att klockan var upphängd på sin nya plats och till och med använd. Snopna fick de ge sig av tillbaka mot Asby.

Sanningen bakom denna historia finner vi i ett brev från Gustav Vasa till prästen Mäster Nils i Asby:

”Vi ger er tillkänna, Herr Nils, och era kära undersåtar i Asby socken, att Våra undersåtar i Mallesånda socken i Småland har sänt bud till Oss och i underdånighet ödmjukeligen låtit Oss förstå, att deras klocka är söndergången så att de ingen klocka har som de kan använda. De har låtit Oss veta att ni har en klocka till överlopps, som ni väl kan umbära. Därför är det Vår gunstiga vilja och befallning att Mallesånda socken skall bekomma er mellersta klocka. I vad måtta Vi kunna veta er allas bästa gör vi det gärna. Gud befallandes. Vadstena den 5 Januari år 1550.”

Daniel Rantzaus tåg genom Holaveden

Den sista gången utländska trupper marscherade genom Boxholmsbygden var under Nordiska sjuårskriget 1563-70. En dansk här under ledning av den skicklige fältherren Daniel Rantzau hade helt fräckt tagit sig ända upp till Östgötaslätten 1567. Städerna Vadstena och Skänninge samt över 700 gårdar plundrades och brändes, medan Linköping sattes i brand av stadsborna själva i försvarssyfte. På åtskilliga ställen hade befolkningen fått fly in i skogen medan danska krigsmän huserade på deras gårdar. Vid början av 1568 var det ingen överdrift att påstå att Östergötland låg under utländskt herravälde.

Fälttågets början

I oktober 1567 hade Rantzau lämnat Halmstad med siktet i första hand inställt på Jönköping. I sitt följe hade han omkring 8 600 man och 900 rustvagnar för artilleri och tross. Enligt tidens sed hade fälttåget karaktär av familjeresa: Knektarna tog som vanligt sina fruar och barn med.

Fälttåget gick över förväntan. Den svenska kungen, Erik XIV, var sedan en tid försatt ur stridbart skick. I maj månad hade Eriks sinnessjukdom brutit ut på allvar och han hade i detta tillstånd givit order om de beryktade morden på Svante, Erik och Nils Sture i Uppsala, innan han förvirrad hade rymt till skogs. Rådet fick överta ledningen av landet och kungens bror hertig Johan släpptes ur sin fångenskap eftersom Erik i sitt ömkliga tillstånd trodde att han var avsatt!

Innan kungen tillfrisknade vid nyåret 1568 var förvirringen total i den svenska stridsledningen. De var vana att ta order direkt från

den misstänksamme Erik, och hans frånvaro gjorde att den svenska armén inte visste vad den skulle ta sig till med de härjande danska trupperna.

Reträtt från Östergötland

Den 23 januari 1568 bestämde sig Rantzau för att tåga söderut igen. Han hade hoppats på förstärkningar från hemlandet för att kunna hålla Östergötland, men inga sådana kom. När han dessutom fick höra att kungens trupper var på väg var det inte svårt att bestämma sig för reträtt. Men vilken väg skulle han välja?

Själv ansåg fältherren att den västra holavedsvägen över Gränna var den bästa. Visserligen var den kantad av fiender och den var också blockerad på allehanda vis. Om alternativet, östra holavedsvägen, genom Ekeby, Åsbo och Säby socknar, visste han just ingenting. Dock gav trovärdigt folk kring Rantzau sitt ord på, att östra holavedsvägen var den bästa.

Fältherrens dagbok berättar, att man redan vid denna tidpunkt räknade med att ta sig ut på Sommens is, eftersom stark kyla rådde sedan några dagar. Han lydde rådet att ta östra holavedsvägen och på småtimmarna natten till den 24 januari drog det stora sällskapet ut från Skänninge, som omsorgsfullt hade bränts ner.

Genom Holaveden

På eftermiddagen kom man fram till en kyrkby, antingen Ekeby eller Åsbo, i kanten av den mörka holavedsskogen. Här lyckades man infånga några sockenbor och av dem fick man veta att Sommens is för tillfället var för tunn för att bära en armé. Rantzau sände då ut folk i förväg för att kontrollera isens bärkraft och det visade sig att fångarna hade haft rätt.

Under natten hade ett kraftigt töväder dragit in över trakten och isen var därför inte längre säker att färdas på. Efter en stunds överläggningar drog man vidare landvägen genom Ekeby mot Smålandsgränsen.

Här fanns gott om både bråtar, förhuggningar och beväpnade bönder, men vid åsynen av de välutrustade och vid det här laget fruktade danska trupperna flydde traktens bönder från sina posteringar så fort benen bar dem. Dagboken berättar:

"Så följde ej heller någon fiende efter oss sedan vi skingrat dem vid Norrby och de spriddes hit och dit av fruktan för oss, så att vi Gud vare lov inte hade någon fäktning i de elaka hålvägarna."

Villervallan i det svenska försvaret gynnade naturligtvis Rantzau. Men våra skogar var under 1500-talet mycket täta och svårgenomträngliga. Böndernas bråtar och fällda träd gjorde utan tvekan sitt till för att försvåra marschen.

Under hela eftermiddagen, natten och fram emot gryningen den 25 januari, slet danskarna som djur med att baxa undan träd och stenar för att komma vidare. I bråtarna fann man hyddor och ännu pyrande eldar efter de bortflyende bönderna.

Hästarna var obroddade, och de halkade och for över de branta och isiga granithällarna. Eländet verkade inte ha något slut. Källorna tvistar om hur fältherren reagerade på motgångarna.

Enligt dagboken visade Rantzau stor behärskning inför den steniga och bergiga vägen, men enligt andra berättare *"gav han dem alle sjutusen djävlar, som rått honom draga hitin i landet"*.

Undersökningar visade att vägen till och med blev sämre ju längre söderut man kom. Närmare nuvarande Sommens samhälle fanns ett så elakt vägstycke att det inte skulle gå att få med sig vagnar eller artilleri till andra sidan. I närheten av Hester, påstås det enligt en lokal tradition, bestämde man sig för att trots allt känna på iskvaliteten ännu en gång. Dagboken berättar:

"I denna vår nöd visade det sig att vår kära Gud, som synbarligen varit vår ledsagare och beskyddare under hela tåget hittills, också sörjt för oss nu, och inte minskat vår hop mitt i Hålaveden, utan välsignat och förstorat den genom att en landsknekts kvinna i denna kyla och i denna vilda plats fött en frisk liten son. Dessutom byggde han åt oss under natten en skön och härlig bro, ty han sände oss en stark frost under natten, som frös sjön..."

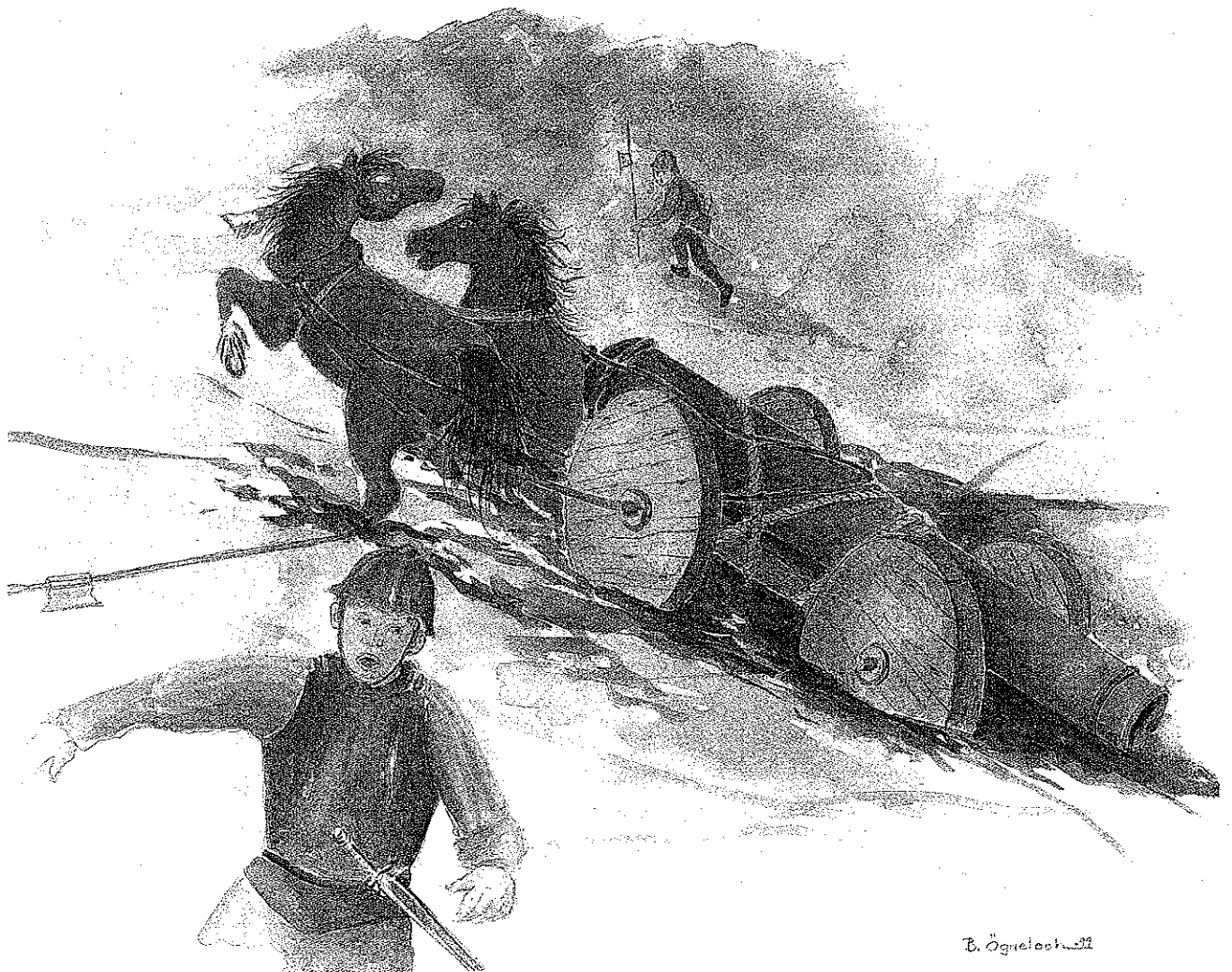
Barnet döptes senare vid en tacksägelsegudstjänst i Säby till Daniel Frantz av Hålaveden.

På Sommens is

Så drog hela hären ut på den svajande isen. På sina ställen var den inte mer än en tvärhand tjock men likafullt tog man sig utan några

större missöden ända ner till Säby, där man åter gick upp på land. Man förlorade två trossvagnar och en kanon som alla brakade genom isen, men inga människor behövde sätta livet till. Många har senare försökt räkna ut danskarnas färdväg över Sommens is, men den enda godtagbara källan, Rantzaus dagbok, nämner ingenting i detalj om denna.

Än i våra dagar har det gjorts flera försök att hitta vad danskarna förlorade i Sommens mörka vatten. Så sent som på 1940-talet påstod sig en och annan ur lokalbefolkningen ha sett de sjunkna kanonerna - fast det bara lär ha varit en - och skatterna som rövats från Östergötlands gårdar, städer och kyrkor blänka genom vattenytan vid klart väder.

Rantzau förlorar en kanon på Sommens is Illustration: Birgitta Ögnetooh

Lämningar efter fälttåget

I alla gamla beskrivningar över Ekeby socken påstår man att danskar från Rantzaus armé skulle ligga begravda i något som kallats Jute backar i närheten av Ljungby. Det berättas också att muskötkulor hittades i närheten av Hester då järnvägen byggdes. De intressantaste - men mest svåråtkomliga - lämningarna ligger dock och väntar på sin upphittare nere i Sommens dyiga botten.

Älvsborgs lösen

Det Nordiska sjuårskriget slutade i stort sett oavgjort. Danmark hade erövrat Älvsborgs fästning, som var Sveriges enda kontakt med Nordsjön, och för att få tillbaka fästningen var svenskarna tvungna att betala en stor summa pengar. En extraskatt drabbade svenska folket, och den måste ha varit mycket kännbar eftersom det bara fanns omkring 600 000 svenskar vid den här tiden.

Skattlängderna från Älvsborgs lösen har bevarats, och vi kan tack vare detta se hur många i Boxholmsbygden som hade tillräcklig skattekraft för att betala till kronan. Totalt skulle 150 000 daler silvermynt betalas in, och de svenska bönderna fick hushåll för hushåll lägga en tiondel av sina taxerade förmögenheter i silver, koppar och boskap. I Ekebyrinna fanns 72 betalande, i Åsbo 53 och i Malexander 28.

Det intressanta med dessa skattlängder är att de är bland de äldsta bevarade förteckningarna över svensk allmoge. Bland de nämnda bönderna finns i Ekeby: *Lasse i Göttwj, Hakon i Mulebo, Simon, Mattis och Pär i Fitmunda, Måns i Lönshult och enkia (änkan) i Blåwiik.*

Från Rinna finner vi bland andra *Anders i Girsleet, Harald i Rammebo, Jon och Oluf i Götterij och Måns i Helislet.*

Från Åsbo nämns *Oluf i Östeå, Byrie i Ryde, Måns i Hofgåln, Nils i Sqwathult, Joen och enkia i Timbröö, Håkan i Förmo och Swen i Germundtorp.*

Några av de som betalade Älvsborgs lösen från Malexander var *Lasse i Malerydh, Waste i Wågetehulth, Oluf och Håkan i Ydeboda, Benkt i Månadshult och Hemming i Bierhult.*

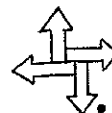
Bomärken

Bengt i Ryckelsby

Anders i Bleckenstad

Carl i Ljungby

Nils i Ryckelsby

Joen i Hanarp

Per i Dala

Sannolikt
sexmännen
i Malexander

På Sigismunds och Hertig Karls tid

Bomärken

Per i Hjortsfälle

Seved i Rinna

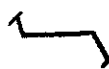
Joen i Stenstorp

Erik i Brusarp

Måns i Ljungstorp

Lasse i Ingemarstorp

Pigan i Laggarp

Pigan i Friggestorp

Jon i Kvisslehult

Konflikten mellan den katolske kung Sigismund och hans farbror, den protestantiske riksföreståndaren hertig Karl, trappades under 1590-talet upp tills det hela slutade med slaget vid Stångebro utanför Linköping år 1598 och Linköpings blodbad 1600.

Vid Uppsala kyrkomöte 1593 hade hertigen lyckats driva igenom ett förbud mot katolsk gudstjänst och en rad andra protestantiska beslut. Till ny ärkebiskop utsågs den stridslystne protestanten Abraham Angermannus. Bland undertecknarna av Uppsala mötesbeslut fanns kyrkoherde *Sveno Laurentii* från Åsbo, kyrkoherde *Andreas Erici* från Malexander och *Andreas Laurentii* från Ekebyrinna.

Då hertig Karl efter Stångebro slag tog makten i Sverige följde en orolig tid för de adelsmän som stått på Sigismunds sida. En av dem hade flytt till Polen redan 1596: Arvid Gustavsson Stenbock, vars namn ännu lever kvar i gården och tätorten Boxholm.

Stenbock var svåger till gamle kung Gustav Vasa. Han hade innan han blev godsägare i Ekeby levt ett mycket händelserikt liv. Bland annat hade han suttit fången i Danmark i mer än fem år innan han utväxlades mot en dansk som suttit fången i Sverige. Han hade också tjänstgjort som amiral under Nordiska sjuårskriget. Därefter var han krigskommissarie i Estland, där han i fyllan och villan under ett dryckeslag stack ihjäl en svensk fältmarskalk. Detta ledde till fängelse en tid, innan han 1576 blev befälhavare på Vadstena slott. År 1594 utsågs Stenbock av kung Sigismund till ståthållare över Östergötland.

Efter riksdagen i Söderköping blev Stenbock avskedad av hertig Karl, och 1596 begav han sig till Sigismund i Polen. Han återvände i kungens sällskap en sista gång till Sverige året därpå, innan han slutligen bosatte sig i Danzig (Gdansk) i Polen, där han ligger begravd.

Kung Sigismund hade 1582 donerat två hemman Flemminge i Ekeby socken till Stenbock, som lät uppföra ett säteri som han kallade *Bocksholm* (redan under 1600-talet stavat Boxholm). Det är inte troligt att Stenbock någonsin bodde på Bocksholm, och efter hans landsflykt drogs alla hans egendomar in till kronan.

Mäster Abraham rensar upp

Trots att Sverige på Gustav Vasas tid hade blivit ett protestantiskt land, fanns det många svenskar som fortfarande innerst inne var katoliker. Med Sigismund i Polen bestämde sig Hertig Karl för att en gång för alla göra svenskarna till goda protestanter. Han skickade därför 1596 ut ärkebiskopen på en så kallad visitationsresa.

Mäster Abraham skulle inte bara ta itu med det katolska som fanns kvar; han skulle också bestraffa de som ägnade sig åt trolldom, svordom, äktenskapsbrott och annat som ogillades av kyrkan. År 1540 hade Gustav Vasas superintendent Georg Norman gjort en liknande visitation i Östergötland, där syndare straffats, präster avsatts, kyrksilver beslagtogs och församlingar slagits samman.

I god tid innan Mäster Abrahams resa fick alla församlingar ett brev, som talade om var och när sockenprästen skulle infinna sig med de värsta syndarna på orten. På dessa platser hölls sedan rättegång mot syndarna, och ofta straffades de omedelbart.

När det gällde Boxholmsbygden handlade det nästan bara om äktenskapsbrott och sexuellt umgänge mellan ogifta, medan grannsocknen Mjölby hade hela tre fall av trolldom och tre fall av misshandel.

De första från vår bygd som fick sina domar av den stränge ärkebiskopen var de som bodde i Ydre härad, det vill säga blåviksbor och malexanderbor. Tillsammans med sina präster fick de bege sig hela vägen till Eksjö.

Där hotades Erik i Fiskarp, som påstods vara olydig mot sina föräldrar, att han skulle mista rygghuden (piskas) och böta två daler till domkyrkan om ryktet talade sant. Skulle det visa sig att någon spridit ut ett falskt rykte för att sätta fast Erik, skulle den personen få böta två daler. För att vara på den säkra sidan sköt man upp målet tills vidare.

Olofs hustru från Somvik påstods ha varit otrogen med en skräddare, som nu var i Torpa socken. Hustrun stämdes att infinna sig i Linköping, där biskopen skulle hålla rättegång längre fram.

Måns Eriksson, Giols dräng i Danskebo, hade haft ett förhållande med en piga. Han hade lovat att gifta sig med henne, men i stället

Mäster Abraham på visitation i Boxholmsbygden.

Illustration: Birgitta Ögneloh

övergav han henne för en annan kvinna, som han gifte sig med. De hade inte varit gifta länge förrän frun var otrogen, och Måns började därför att träffa en tredje kvinna, utan att skilja sig. Även Måns stämde till Linköping.

Nästa rättegång hölls i Vadstena. Dit kallades prästerna i Åsbo, Ekebyrinna och Väderstad med sina syndare. I Torpa by - nu delvis i Rinna, men då i Väderstads församling - verkade det vara sämst ställt med moralen.

Hela fyra personer härifrån var kallade: grannarna Sven och Per som alltid trätte och kivades med varandra, Britta i Torpa, som påstod att en man hade varit med henne men frikänts för det i rätten, och Lasse i Torpa, som ville bryta sin trolovning.

Sven och Per fick lova att hålla sams i fortsättningen, annars skulle de mista rygghuden. Britta slet ris (piskades) men stod ändå fast vid att mannen varit med henne. Lasse klarade sig allra bäst. Trolovningen var inte laglig, ansåg Mäster Abraham, så Lasse kunde resa hem som en fri man.

Från Åsbo kom Sven i Hogården, som låg i lönskaläge (han låg med en kvinna han inte var gift med). Sven fick lova att han skulle gifta sig söndagen efter, och prästen fick gå i god för det. Straffet, om han inte skulle göra som han lovade, var 20 daler och rygghuden. Jon Olsson i Kvisslehult lovade att skänka en tunna ärter till kyrkan (vad han gjort sig skyldig till berättar inte protokollet).

Claes Jute fick en skarp tillsägelse för att han sällan gick i kyrkan. Måns Hovman hade två hustrur - en i Östergötland och en i Västergötland. Han berättade att det var 16 år sedan han övergav den i Västergötland och att han gifte sig med den andra fyra år senare. Ändå tvingades han att inte ha något att göra med sin nuvarande fru förrän han hört sig för hos den förra.

Ekeby och Rinna bidrog tillsammans med nio personer till rättegången, bland annat Måns Nilsson i Lagnebrunna, som hade haft ihop det med två kvinnor på samma gång. Den ena nekade han att han varit med. Henne ville ingen ha, sade han, och därför vigdes han genast med den andra. Nils i Kärrtorp låg i lönskaläge och Karin i Öringe ville bryta sin trolovning. Tyvärr berättar inte protokollet vad som bestämdes i deras fall.

En knekthustru från Långliden hade skaffat en ny man, eftersom hennes make rymt både från armén och henne. Den som ville ha henne fick ta henne, ansåg biskopen, men hon dömdes ändå till att betala en spann vete till kyrkan för sitt äktenskapsbrott. Bengt i Gärdslätt gick i god för det. Gifte Anders i Gullkistan hade varit otrogen med en kvinna, men han kunde inte komma till rättegången i Vadstena - paret hade nämligen rymt till Västergötland.

Arvid Skräddare hade trolovat sig med Britta i Rinna, men sedan övergivit henne för två andra. Den senaste hade varit en lösekona, antagligen en kvinna som inte hade någon fast bostad. Nu fanns han i Gistad socken, och Mäster Abraham gav Britta tillåtelse att slå upp trolovningen och gifta sig med någon annan. En annan skräddare, Nils, hade varit så fräck att han hade haft samlag med en piga samtidigt som hennes husbondefolk låg och sov i samma stuga.

Lasse Arvidsson i Särstad ville bryta sin trolovning. Han hade därför gömt sig hos sin mor i Vilsta socken. Modern fick lova att Lasse skulle komma till rättegången i Linköping. Om han inte dök upp där skulle han få böta 20 daler och mista rygghuden.

Anders i Gärdslätt var beryktad för många äktenskapsbrott. Han bekände två, som han redan hade fått syndernas förlåtelse för, och ett annat med en kvinna från Säby. Enligt protokollet stod Säbykvinnan sitt straff. Två andra äktenskapsbrott vägrade han bekänna, trots att flera präster skickat vittnesmål med en fogde. Anders dömdes skyldig, dels för att han så ofta hade varit framme och dels för att han hade sagt till Säbykvinnan att påstå att hon aldrig varit i tjänst hos honom. I verkligheten hade hon varit hans piga i nästan ett helt år. Anders uteslöts ur församlingen tills han hade gjort sig ren, det vill säga fått syndernas förlåtelse.

Vad rättegången i Linköping dömde ekeby-, malexander- och rinnabor till för straff får vi inte veta. Mjölbybor som dömdes i Linköping fick bland annat dessa straff: slita ris 25 slag, stå för tre kyrkodörrar (och skämmas), slita ris 25 slag och få sex ämbar kallt vatten över sig, slita ris för tre kyrkdörrar. Det är mycket troligt att detta även drabbade åtminstone någon av de fall från Boxholmsbygden som skickades vidare till Linköping.

Ur Ydre härads äldsta dombok

Den 27 augusti 1599 höll Ydre häradsrätt ting på vanliga tingsstället i Sunds socken. *Christoffer i Malisanda* dömdes till 20 mark i böter för lönskaläge. Vid nästa ting, den 19 december samma år, dömdes *Erick i Fijskarp* att betala 40 mark för mökränkning.

L. F. Rääf, som grundligt utforskat Ydre härads äldre historia, har inte hittat några namngivna dödsdömda från Malexander eller Blåviksdelen av Torpa socken i äldre tid. Däremot lär en av Malexanders präster, Greger Jönsson, ha blivit avskedad för en livssak - ett brott som han riskerade dödsstraff för.

En sägen om en barnamörderska från Ydre kan vara värd att återberättas:

En kvinna som mördat sitt barn nedsattes i en grop av nio alnars djup för att som straff dö av hunger. En brödkaka hade hängts upp över huvudet på henne, så högt att hon inte kunde nå den. Ännu på nionde dygnet hördes kvinnan kvida i gropen, men när det blivit tyst skottades hålet igen.

Hårda år

Under åren 1596, 1597 och 1598 plågades våra förfäder av den kanske långvarigaste hungersnöd som någonsin gått över landet i historisk tid. Allmän missväxt drabbade landet 1596. Våren var tidig och under sådden var vädret utmärkt. Efter sådden kom dock en väldig, försenad, vårflod och dränkte åkrarna som stod under vatten så lång tid att allt utsädet i jorden förstördes.

Under sommaren och hösten vräkte regnet ner i stort sett utan avbrott. Det berättas att kläderna ruttnade på bönderna som arbetade på fälten. Inget hö kunde bärgas torrt, utan det låg och möglade i ladorna. Det förstörda fodret orsakade sjukdomar bland boskapen som dog i massor. De självdöda kreaturens kött kunde inte ens användas till hund- eller kattmat.

Förråden från tidigare skördar tog slut på hösten, och det bärgades ingen ny gröda som fyllde de tomma visthusbodarna och matförråden. Under vintern och den följande våren dog mängder av människor svältdöden.

*Barnamörderskan
straffas på ett
grymt sätt.
Illustration:
Birgitta Ögnelooh*

Andra prövningar för 1500-talets befolkning var peståren (1548-49, 1565-66, 1572, 1576 och 1580) samt den enorma omställningen från katolicism till protestantism. Enligt flera uppgifter var Östergötland det sista stora katolska fästet i landet, och ännu under 1600-talet sägs landskapet vara "papistiskt anstruket", det vill säga påverkat av påven och hans lära. Ändå hade helgonkult, själamässor och pilgrimsfärder förbjudits redan av Gustav Vasa. Bot och avlat förbjöds på 1570-talet.

Förutom Gustav Vasas klockskatt och de hårdhänta biskopsvisitationerna drabbades bönderna av nya skatter, bland annat den första skatten på boskap. 1500-talets bonde hade dubbelt så många kor som bonden på 1800-talet, men hans kor var också mycket mindre. Djuren var i skogsbygden fortfarande viktigare än jordbruket, och smör var en viktig produkt. "Inte för allt smör i Småland" är ett talesätt som kan vara svårt att förstå om man inte känner till hur viktigt och värderat smöret var förr.

Skogsbygd och slättbygd

I Boxholmsbygden fortsatte nybyggarverksamheten i skogarna i söder. Skog röjdes, och nya gårdar och torp växte fram i de sandiga och magra jordarna norr om sjön Sommen. Den nya marken erövrades med hjälp av svedjebruk. Många små gårdar och torps historia började med att platserna användes för säsongsbete. Så småningom, kanske vid något arvskifte, blev platsen bebodd året runt. Gustav Vasa uppmuntrade nybyggen genom att ge nybyggare skattefrihet. Detta gjorde det naturligtvis mer lockande att bryta ny mark än att dela den gamla gården när det var dags för arvskifte.

Något skogsbruk existerade inte. Man tog så mycket ved och timmer man behövde, och ingen tänkte på att detta kunde leda till skogsbrist. Skogsbonden levde inte bara på kreatursskötsel och jordbruk. Han måste vara en tusenkonstnär och i regel också behärska skogsarbete, kolning, jakt, fiske, tjärtillverkning och pottasketillverkning. Brytning av ny åkermark slukade mycket tid och kraft. Stenmurar och odlingsrösen vittnar än idag om den möda som generationer av bönder och torpare lagt ner för att få nya markplättar att odla på.

I slättbygden i norr bodde de flesta i byar. Alla arvskiften sedan byn bildades under tidig medeltid, gjorde att jordbruket var mycket svårskött. Varje bonde hade del i varje liten åker, och en del tegar var inte mer än någon meter bred. Detta gjorde att bönderna i byn alltid måste så och skörda samtidigt, och många upplevde "bytvånget" som en stor belastning. Beslut om sådd, skörd, hägnader, brandskydd och andra viktiga frågor tog man i bystämman.

Vägarna bestod mest av rid- och gångstigar. De tyngre transporterna fick vänta till vinterns snö- och isföre. De stora avstånden och

de djupa skogarna var säkert också viktiga skäl till att den protestantiska läran slog igenom senare här än i andra, mer folktäta och trafikerade trakter.

Adelns århundrade

1600-talets många krig kostade pengar. De adelsmän som ledde de svenska arméerna kunde därför inte alltid få så mycket betalt i pengar. I stället skänkte både Gustav II Adolf och drottning Kristina fina titlar, stora gårdar och byar till adelsmännen. Dessutom adlades många ofrälse krigare, och alla skulle de ha titel och sätesgård. Krigsbytena från kontinenten fördes hem till Sverige där de smyckade adelns slott och säterier.

Drottning Kristina skänkte fina titlar, stora gårdar och byar till adeln.

Illustration: Carina Nöjd

1600-talet brukar kallas adelns århundrade. Varken förr eller senare var detta stånd så mäktigt och stort. Bönderna fruktade att adeln skulle få så stor makt att de själva, liksom de danska bönderna, skulle få en ofriare ställning. Inte förrän under Karl X Gustav (regerade 1654-1660) blev politiken mer återhållsam, och under Karl XI (regerade 1672-1697) genomfördes reduktionen, som tog ifrån adeln många av de jordar som skänkts eller donerats av Gustav Adolf och Kristina.

Boxholmsbygdens säterier och deras ägare

I Boxholmsbygden fanns det gott om säterier och frälsejord. Vid Sommens strand låg Somvik, Stjärnesand, Bålnäs, Liljeholmen och Aspanäs. I Åsbo fanns Grönlund, Laggarp och Näs (Strålnäs), i Rinna Mossebo säteri och i Ekeby låg Boxholm och Götevi. Under två kortare perioder var också Arrebo i Ekeby säteri.

Till varje säteri hörde gårdar och torp. Bönderna kallades frälsebönder och torparna frälsetorpare. Som hyra eller arrende till säteriherrn gjorde de dagsverken och ibland betalade de också med pengar eller jordbruksprodukter. Många frälsegårdar och torp ägdes dessutom av adelsmän på andra håll i landet.

I Malexander ägdes till exempel Aspanäs och Landsnäs en tid av rikskanslern Axel Oxenstierna och Svärdsvik av grevinnan Agneta Horn. I Ekeby ägde släkten Soop en del av Dala, Hanarp, Fjättnunna, Källarholmen och en av gårdarna i Ryckelsby.

Antalet torp ökade under stormaktstiden. Adeln behövde arbetskraft på sina gods och storgårdar, och man ville ha arbetskraften inom räckhåll. Herrskapet på säteriet hade naturligtvis stor makt i socknen. Vi ska nu titta närmare på Boxholmsbygdens olika säterier och några av deras ägare.

Näs och de vilda Strålarna

Näs fick namnet Strålnäs efter adelssläkten Stråle, som ägde säteriet mellan åren 1636 och 1726. Den förste Strålen, Anders, var en slarver och en fruktad man i Åsbo. Han hade gift sig rikt, men slösade energiskt bort hustruns förmögenhet. Han utsågs 1633 till hedersuppdraget att ledsaga Gustav II Adolfs lik från Tyskland, men uteblev av okänd anledning.

I socknen gick Anders Stråle hänsynslöst fram: han stal och roffade åt sig från både underlydande och andra sockenbor. År 1640 åtalades han - men vägrade komma till tinget - för att bland annat ha stulit vete och virke från prästgårdsägorna, hö från Näsby, 41 getter från sin egen åbo Bengt i Äng samt sängkläder från änkan Karin i Grönlund. Dessutom hade han överfallit Lars i Bensäter mitt på allmän väg. Stråle hade låtit sina drängar rida ner Lars och sina hundar slita sönder hans kläder.

Strålsnäs säteri
Fotot ägs av H Sällberg

Anders Stråle hade också brutit sig in hos Peter i Övrabo, Anders Hansson i prästgården och Lasse i Ingmarstorp. Han hade misshandlat dem, skjutit med pistol i väggarna och vandaliserat. Han låg i ständig fejd med prästerna, bland annat hade han hotat kyrkoherde Kalliander till livet.

En tidigare ägare till Näs - Ragvald Tykesson - hade under den katolska tiden skänkt ett stycke jord till kyrkan för att man i evig tid skulle läsa själamässor för honom. Efter reformationen lästes inte längre några själamässor, och därför ansåg Anders Stråle att jorden skulle lämnas tillbaka till säteriet. Detta, tillsammans med hans framfart i socknen, gjorde att rena krigstillståndet rådde mellan ägarna till Strålsnäs och prästerskapet.

Trots sin konflikt med kyrkans män måste ändå Anders Stråle ha hoppats komma till himlen. År 1648 skänkte han en ny predikstol till kyrkan och 1649 (samma år han dog) ett positiv, ett slags orgel. Hans utblottade hustru som fött honom nio barn överlevde honom med mer än 40 år. En son - Gustaf - fick båda fötterna bortskjutna av en kanonkula under polska kriget och sonen Christoffer gifte sig i Lübeck med rådmannens dotter. Han rymde senare från hustrun hem till sin mor på Strålsnäs. Den svikna frun efterlyste honom, och kungen dömde honom 1672 att fortsätta äktenskapet.

En annan av Anders söner, Magnus, var officer vid artilleriet. Under Karl XI:s krig mot Danmark deltog han i slagen vid Halmstad och Lund 1676 och Landskrona 1677. På 1680-talet flyttade han hem till Strålsnäs efter att ha bott på ett annat släktgods.

Det skulle inte dröja länge innan motsättningarna mellan Strålsnäs och prästerna i Åsbo blossade upp igen. Vid ett gästabud på Grönlund 1684 urartade festen till ett slagsmål mellan kyrkoherde Abraham Warling och Stråles svåger Johan Gabriel Grönfelt. Ett häftigt gräl startade om förhållandet mellan säteriet och kyrkan, och det hela slutade med att Grönfelt och kyrkoherden låg på golvet och slogs och drog varandra i håret.

Efter en stund lyckades gårdsfogden och drängarna på Grönlund skilja dem åt, och de fördes ut ur salen. Efter att de lugnat ner sig en aning tilläts de komma in igen. Löjtnant Grönfelt försökte be prästen om ursäkt, men prästen skrek "*Gud ska vara domare mellan dig och mig*", flög på Grönfelt, tog strupgrepp på honom och kastade honom i golvet.

Snart brottades de igen, och när drängarna den här gången skilde dem åt var kyrkoherden blodig i ansiktet och på kragen. De drog varandra i håret in i det sista, och kyrkoherden var den som sist släppte taget. Löjtnanten, som också påstods ha slitit av sig tröjan och sökt sin värja, förlorade efterspelet i häradsrätten och fick böta samt betala rättegångskostnaderna.

Konflikten lade sig knappast efter detta. År 1696 behandlade Göstrings häradsrätt flera fall av ryktesspridning och skvaller i Åsbo. Bland annat hade kyrkoherde Warling blivit beskylld för att ha haft sin piga som älskarinna och gjort henne med barn. Han skulle också ha låtit klockaren döpa barnet i stället för att göra det själv. Magnus Stråle spädde på med en historia om att kyrkoherden "*varit ihop med några kärringar*" och med ett rep dragit ett föl ur ett av sina ston.

Det är mer än troligt att Linköpings domkapitel och Göstrings häradsrätt med tiden blev ganska trötta på de ständiga fejderna mellan kyrkan och säteriet i Åsbo.

Man bör tillägga att löjtnant Grönfelt, som bodde i Åsbo-Sjögarp, förutom att ha slagits med prästen var skäligen misstänkt för att 1682 i sjön Sommen ha dränkt en pojke från Högbo, som varit

*Slagsmålet på
Grönlund
Illustration:
Birgitta Ögnelooh*

vägvisare åt honom då han var på besök hos sin svåger Carl Stråle på Bålnäs i Malexander. Ydre häradsrätt hade dock inte lyckats bevisa att han var skyldig.

De krigiska herrarna på Grönlund

Vid det beryktade gästabudet 1684 ägdes och beboddes Grönlund av Jacob Hilchen. Hans familj var från Livland och hans far hade adlats i Polen av kung Sigismund. Hilchen deltog i flera krig, bland

annat i den Gottorpska armén, och han blev med tiden kammarherre hos kung Karl X Gustav. Han utsågs till kommandant på Johannisborg och skansarna vid Norrköping under Karl XI:s krig mot Danmark 1675, men avstod från befattningen.

En annan berömd ägare av Grönlund var Carl Gustaf Mörner (1658-1721). Han lär ha varit en mycket skicklig härförare och en tapper krigare. Mörner deltog bland annat i Karl XI:s krig mot Danmark i slagen vid Halmstad, Lund och Karlskrona. Han var också i utrikes tjänst innan han under Karl XII var med och intog Riga 1701.

Han intog även Mitau slott och stad, och där lyckades han bland annat erövra 8 000 musköter, 9 000 par pistoler och 8 000 uniformer av ryssarna. Det berättas att han också kom över en kista med fingerlånga guldstycken som sänts från tsar Peter den store till kung August av Polen. År 1704 återvände Mörner till Sverige. Han deltog senare i fälttågen mot Norge 1716 och 1718. Carl Gustaf Mörner var gift med Catharina Margareta Bonde, som dog i barnsäng på Grönlund 1715.

Mörners måg, generalmajor Otto Christian von der Pahlen, bodde på Grönlund till sin död 1756. Även han var en hängiven krigare; bland annat var han med Karl XII vid Narva och Klissow och senare i Finland under hattarnas krig på 1740-talet. Han sårades svårt ett par gånger, och från 1709 till efter freden 1719 var han fånge i Ryssland.

Slutligen kan Gustaf Fredrik von Rosen nämnas som en av de äventyrliga ägarna av Grönlund. Även han deltog i Karl XII:s krig. Bland annat var han en av de två ryttare som följde kungen under den berömda ritten från Turkiet till Stralsund. Han använde sig då av namnet Johan Palm.

Vid belägringen av Stralsund räddade han kungens liv genom att låna honom sin häst. Han lär även ytterligare en gång - i Norge - ha räddat Karl XII:s liv. Att han vistades så nära kungen berodde på att han var hans generaladjutant. År 1743 var von Rosen en av de officerare som drev de upproriska dalkarlarna ut ur Stockholm under den så kallade Stora Daldansen. Tre av von Rosens tio barn föddes på Grönlund; ingen av dem uppnådde dock vuxen ålder. Von Rosen ägde också säteriet Laggarp.

Laggarp och släkten Somme

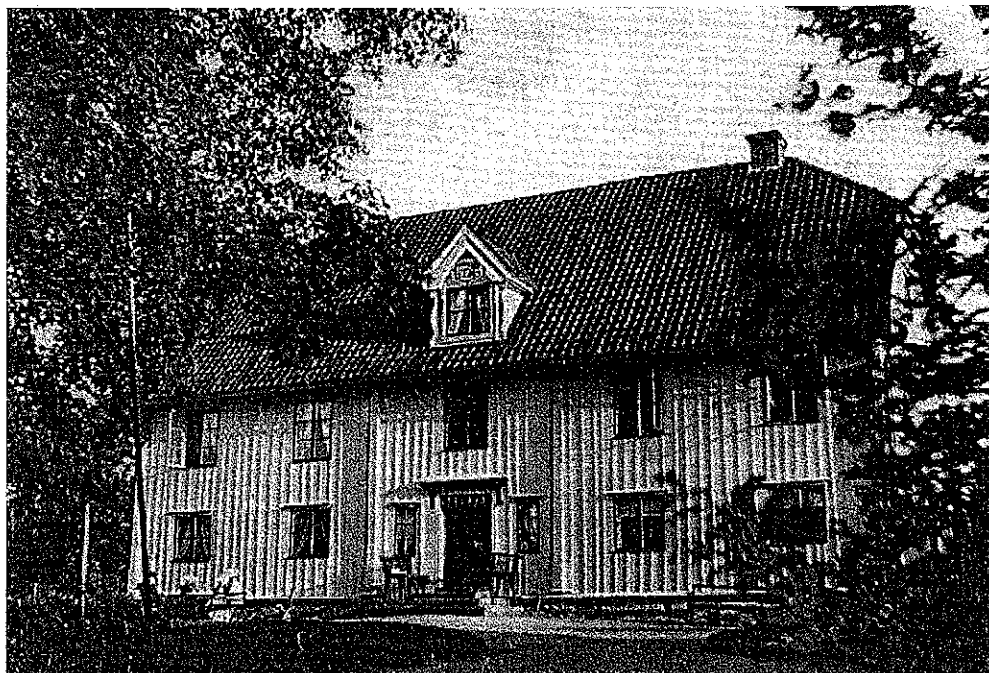
Laggarps säteri beboddes i början av 1600-talet av en mycket förmögen jordägare: Germund Somme. Släkten Somme var en av landets riktigt gamla frälsesläkter, och Germund Sommes förfäder liksom han själv hade enorma jordegendomar i Småland och Östergötland. En av hans förfäder var page vid Gustav Vasas hov och fogde på Kalmar slott. Germund Somme dog 1621 och ligger begravd i Åsbo kyrka. Ättens vapensköld pryds av ett tjurhuvud. Att herrarna Somme liksom adeln i övrigt hade en mycket stark ställning kan man se i längderna för Älvsborgs lösen, där bland annat *Björn i Lagetorp*, *Måns i Bötinge* och *Lasse i Ingesmålen* står nämnda under rubriken "*Germundh Sommes böndher*" och *Nils i Stålefall* och *Carl i Hoffgården* står nämnda som "*Svenn Sommes böndher*".

Den äldste kände Somme, Sven, kan vara upphovet till myten om en mycket mäktig och trollkunnig man - Sven Somme - som bland annat skulle vara byggherre till stenvallen vid Draget mellan Andersbosjön och Sommen. Enligt sägen hade han också bott på en hög oval sandkulle kallad *Slottsbacken* vid Ekeln, och han hade enligt en annan sägen varit den som fjättrade sommakoan i hennes håla.

En senare ägare till Laggarp var Bengt Lillienstielke (1628-1706). I motsats till krigsherrarna på Grönlund var Lillienstielke en fridsam man, som utan militär tjänst, levde på sina egendomar. Med sina två fruar fick han 27 barn, varav 11 dog i späda ålder.

Bålnäs i Malexander

Bålnäs ägdes under 1600-talet av ryttmästaren Göran Andersson Armsköld. Han deltog i Gustav II Adolfs krig, men blev 1629 hemförlovad på grund av skador. År 1633 var han så illa därav av sina krigsår att han delvis var förlamad. Som ung hade Göran Armsköld varit ryttare för sin fars gård. Han var av allmogesläkt, men en ung adelsjungfru förälskade sig i honom, och gifte sig med honom mot sin mors vilja. På grund av detta blev hon arvlös, men med tiden veknade moderns hjärta och det unga paret fick både förlåtelse och arv.

*Bålnäs säteri
i Malexander
Fotot ägs av Krafttaget*

Sonen Olof Armsköld var också han officer och sårades vid slaget vid Nördlingen 1634. Hans son, i sin tur, har på ett mindre heroiskt sätt gått till historien: han blev mest känd för att 1648 ha rymt till Hamburg med den småländske kaptenen Jöns Rääfs hustru.

En senare ägare till Bålnäs, löjtnant Carl Stråle (1649-1724), var son till den ryktbare Anders på Näs och gift med en av Göran Armskölds döttrar. Deras son Johan Carl Stråle (1690-1764) var också herre på Bålnäs och samtidigt i farten på Europas slagfält. Han deltog bland annat i fältslagen vid Hälsingborg och Gadebusch samt vid belägringen av Fredrikshald 1718 då Karl XII stupade. Han tillbringade också mer än ett år som fånge i utlandet.

Ringshult som blev Liljeholmen

Gården Ringshult vid Sommens strand, som vi berättat om i kapitlet om medeltiden, köptes under 1600-talet av Christer Lillie (1625-1673), som döpte om den till Lillieholmen. Lillie var major under kriget mot Polen 1655, men blev så småningom överstelöjtnant. Han dog barnlös och blev begravd i Jönköping.

Senare ägdes Liljeholmen - liksom Somvik, Stjärnesand och Aspanäs - av major Gabriel Gyllenståhl, som uppförde huvudbyggnaden som kan ses än i dag. Han bebyggde också sina övriga säterier som det anstod en rik man. Gyllenståhl påstås ha blivit

förmögen genom att han fick behålla en krigskassa som han erövrat från danskarna på 1670-talet, men troligast är att han helt enkelt var en skicklig och hänsynslös spekulant i jordegendomar.

*Liljeholmen i Blåvik
Fotot ägs av Marita Karlborg*

De andra säterierna i Malexander

Arvet efter storjordägaren Gyllenståhl spreds på flera släkter. Stjärnesand övertogs av Gyllenståhls måg Gustav Adolf Makelée. Därefter har Stjärnesand tillhört bland annat släkterna Gripensköld och Gyllenhammar. Stjärnesand hade en gång sålts till Gyllenståhl av Magdalena Stierna, som gett gården dess namn.

Somvik övertogs också av Gustaf Adolf Makelée, innan säteriet så småningom hamnade i slakten Buréns ägo. Efter ytterligare turer blev den så småningom en del av Boxholms AB:s stora lantegendom.

Aspanäs, som varit en storgård redan under medeltiden, övertogs efter Gyllenståhls död 1705 av hans änka. Därefter har bland annat släkterna Kinninmundt, Printzensköld och Gyllenhammar ägt Aspanäs. I Malexanders död- och begravningsbok för år 1758 kan man läsa att den välborne herr kaptenen Johan Printzensköld drunknat genom en olycklig händelse på svag is sex dagar före jul

tillsammans med sin uppsare Jockum, 14 år, från Preussen. Enligt sägen hade kaptenens häst vägrat gå vidare efter att ha anat öppet vatten framöver. Printzensköld drev ändå på hästen, och hela sällskapet försvann i Sommens mörka vatten för alltid.

Ribbing, Boxholm och Ekeby kyrka

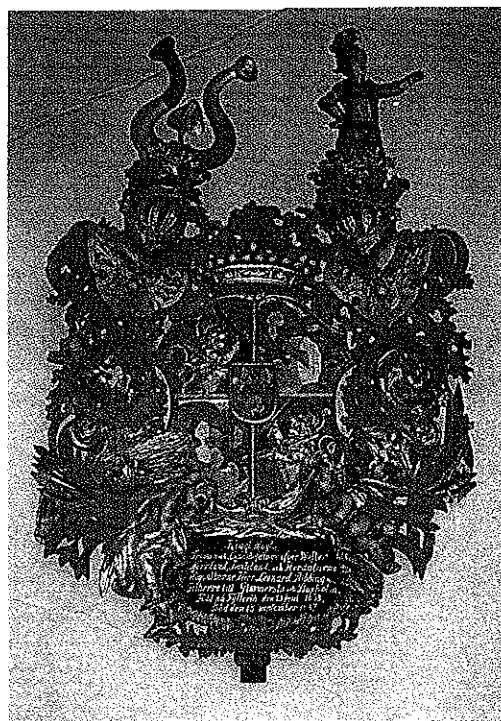
En av de släkter som mest har förknippats med Boxholmsbygden är ätten Ribbing. De var stora jordägare i bygden, och nutida kvarlevor efter släkten är det Ribbingska gravkoret i Ekeby kyrka, otaliga gåvor och donationer och inte minst vapensköldarna i Ekeby kyrka. Fyra särskilt kända Ribbingar kan vara värda att nämna:

Den förste av släkten med anknytning till Boxholmsbygden var Lindorm Ribbing (f. 1569) som var kung Johan III:s hovjunkare och ståthållare på Vadstena slott, senare landshövding i Östergötland och rådsherre. Han var bland annat med om slaget vid Stångebro, där han ledde kungens folk men ändå bidrog till hertig Karls seger.

Han var den som levererade fredsförslaget från Sigismund till hertig Karl. Vid Karl XI:s kröning i Uppsala 1607 bar Lindorm Ribbing östgötafanan. Gustav II Adolf skänkte Boxholm med tillhörande ladugård till Ribbing 1627 för lång och trogen tjänst. Han dog 1627 och är begravd i Ekeby kyrka.

Leonard Ribbing (1638-1687) var kammarpage hos drottning Kristina. Därefter deltog han i Karl X Gustavs polska och danska fälttåg. Han var senare bisittare i Karl XI:s reduktionskommitté och var alltså delaktig i att ge tillbaka stora adelsjordar till kronan. Han slutade sin karriär som landshövding i Göteborg och begravdes i Ribbingska gravkoret i Ekeby kyrka.

Landshövding och lantmarskalk Per Ribbing (1670-1719) är mest känd för att vara en av huvudmännen bakom frihetstidens statskick. Efter Karl XII:s envælde var han med och gav ständerna större makt på kungahusets bekostnad. Han hann dock inte själv njuta av frukterna av sin insats, eftersom han dog av slag mitt under

Vapensköld över Leonard Ribbing
Foto: Caroline Brun

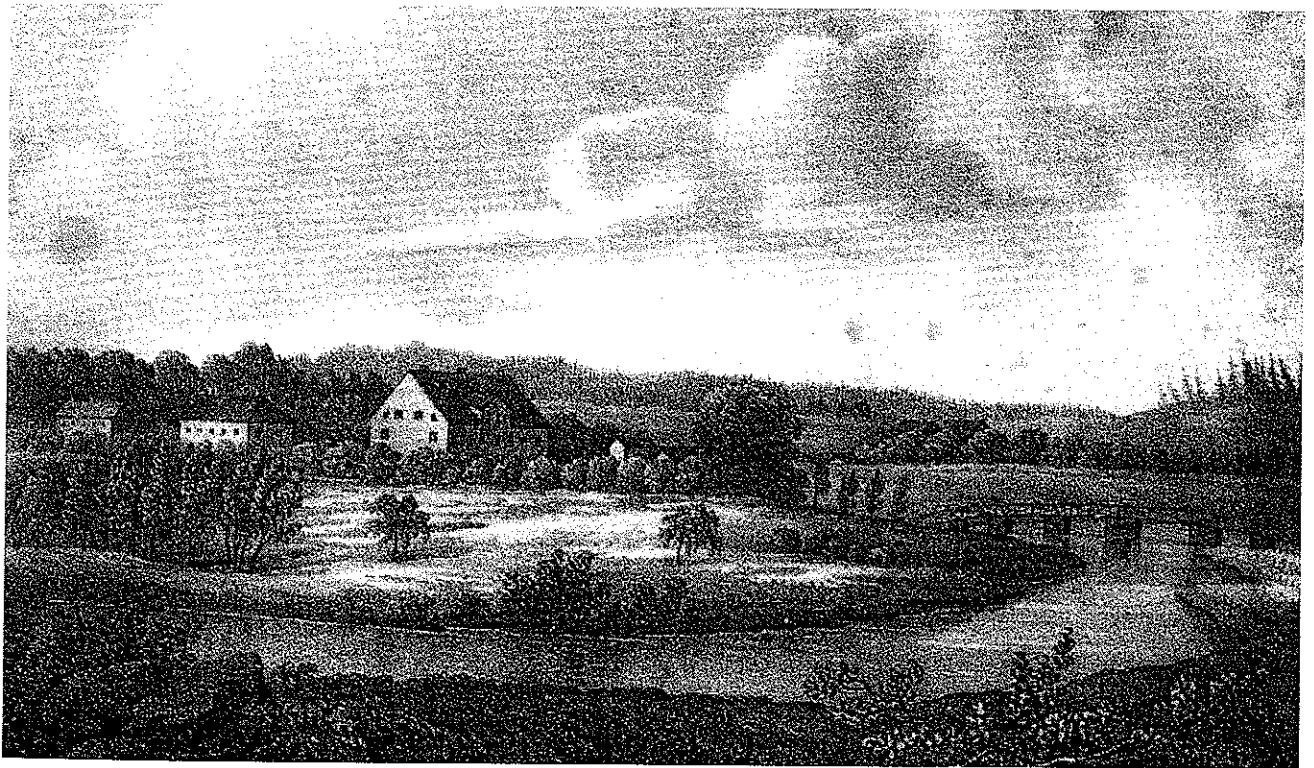
pågående riksdag. Till hans minne satte den svenska adeln 1809 upp hans byst i riddarhussalen.

Gabriel Adolf Ribbing (1724-1762) köpte Strålnäs säteri och fick på köpet ett tillstånd att anlägga en smideshammare i Huru ström på säteriets ägor. Han lyckades få tillståndet till att gälla sina egna ägor, Bredgård, vid Svartåns vattenfall. Här anlade han 1754 de två stångjärnshammare som var början till Boxholms järnbruk. Den ena hammaren kallade han Gabriels hammare efter sig själv och den andra Beate hammare efter sin hustru.

Götevi

Den gamla kultplatsen Götevi kallades mellan 1500-talet och mitten av 1900-talet ingenting annat än Götvik eller Götevik. Antagligen ansåg ägarna att Götvik var ett mera passande namn på ett gods. Götevi ägdes under stormaktstiden av släkten Lillie.

Knut Lillie (1594-1668) seglade 1631 över till Tyskland för att delta i det trettioåriga kriget. Han tillbringade sin tid där på garnisonen i Stettin, och kunde helskinnad återvända till Sverige 1633.

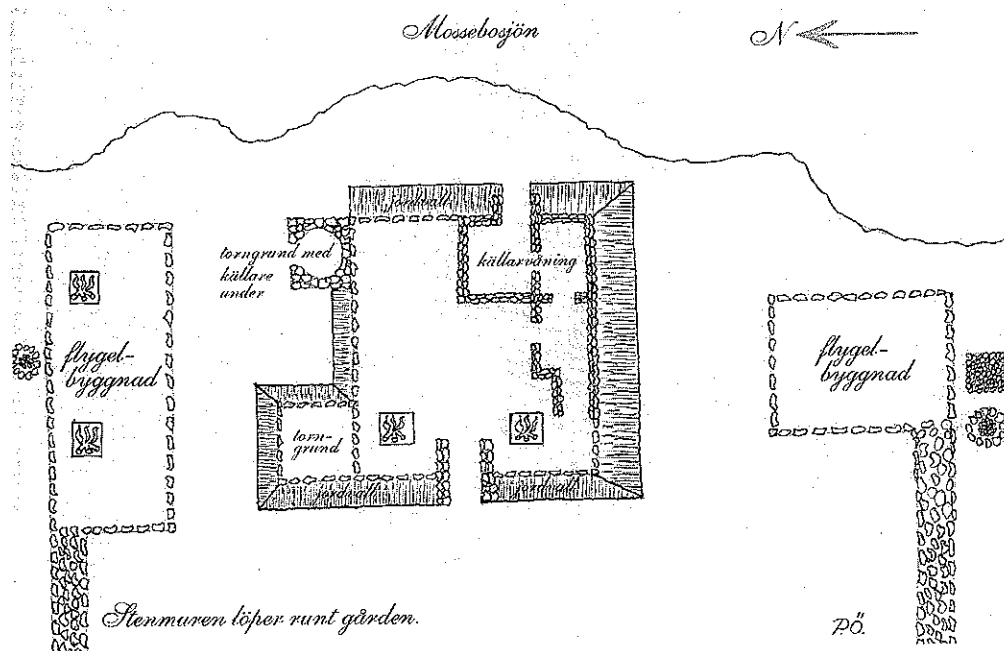
Götevi säteri i Ekeby Fotot ägs av Ekeby hembygdsförening

Amiral Erik Johan Lillie (död 1715) hade inte samma tur som sin förfader. Han träffades av en kanonkula under en häftig drabbning med den danska flottan vid Rügen och avled omedelbart. Enligt många var Lillie en mycket tapper sjöhjälte. Han försvarade sig 1705 mot sju ryska galärer utanför Retusaari i Finland, men måste till slut ta till flykten. Året efter sköt han två ryska proviantskepp i sank. Amiral Lillie ligger begravd i Amiralitetskyrkan i Karlskrona.

Mossebo

Mossebo säteri, som 1728 i förfallet skick lades till Boxholms säteris egendomar och revs, var det enda adelsgodset i Rinna socken. Det ägdes från 1606 av Lindorm Ribbing, därefter av hans änka Märta Bonde, som dog på Mossebo 1642. Deras dotter Brita ägde därefter godset. Hennes man, Johan Rosenhane (1611-1661), som bland annat var riksråd, landshövding i Viborgs län, Karelen och så småningom Östergötland, har lämnat efter sig en dagbok över åren 1652-1661.

Boken, som har givits ut i tryckt form 1995, innehåller kortfattade anteckningar dag för dag. Rosenhane bodde tidvis på Mossebo, men enligt dagboken verkar han mest ha befunnit sig på resa mellan olika besök, tingssammanträden och rådsmöten. Några dagboksanteckningar citeras här för att ge en bild av hur Rosenhane beskrev sin samtid.

Kopia av den skiss som C J Stark gjorde av Mossebo säteri på 1930-talet.

Illustration: Peter Ödman

29/1 1655: "Reeste iagh mädh min k: hustru hem till Måsseboo. kall winter.

2/8 1655: Reeste wij till Bockshålm, och kummo seent fram till Pär Ribbing. klart kalt och bläst.

21/11 1655: bönderna iffrån Måsseboo ahnkummo och Fruns nyss antaghna pijgha Lissbeta benämbt hwilken strax bekâm förlåff igiän för sin höghmod skull.

20/3 1657: Reeste iagh på slättbyghden att besee dän nyröghda wäghen iginom Rök, Värsta, Harsta och Hochsta socknar, sådan åth Rinna, att bese askbrukett, och mina qwarnar vidh Reckelsshagha, kâm sent hem till Måsseboo igien. warmbt.

7/5 1657: Reeste iagh bittida, uth åth Rinna, besågh i wäghen min nya sågh och qwarn vid Rekehagha, åth frukåst hoss h: Brijta i Rinna. och sådan bette i Sya, och mot afftonen hem till Linkiöpijng, och fan Gudh skie låff alt vidh gått tillstånd. skiönt väder.

10/8 1658: Reeste vij iffrån Måsseboo, och reedh iagh dän wäghen åth Rinna att beesee mina qwarnar och Tegellbruuk sambt askebrukett, och mötte min k: hustru uthi Mölby, där iffrån vij reeste till natten till Befalningmannen Magnus Jönss son i Hagheby.

10/10 1659: Antogh iagh 12 dalkarlar att rödia för 26 dh: 1/2 span miöl tunnelandett.

15/10 1659: sattes hönsshuset up.

19/10 1659: War iagh i badstu, och lät kåppa.

24/10 1659: Reeste dee bårt igien, och togho Dalkarlarna affskied sådan dee alenass 3 tunneland huggitt hadhe."

Det förekommer som synes inga stora sensationer i dagboken; ändå ger den ganska intressanta inblickar i en godsägares och stormans liv under stormaktstiden. Bland alla väderleksrapporter och beskrivningar över resrutter och möten finns också skvaller, funderingar och skildringar av historiska händelser.

Bland annat var Johan Rosenhane med och förde Karl X Gustavs lik från Skåne till Stockholm 1660. Den sista anteckningen i dagboken är från den 1/7 1661:

"Min k: hustru Reste mädh sin syster till Pärmissa markna och kummo dee om afftonen hem igien, och jag war mäd min swägher upå iacht."

Två dagar senare dog Johan Rosenhane i hjärnblödning.

Allmogen under 1600-talet

1600-talet är det århundrade då vanliga bönder och torpare börjar skymta fram i de olika historiska källorna. Karl XI:s kyrkolag av år 1686 tvingade prästerna i hela landet att föra bok över de som döptes, gifte sig och begravdes i församlingen. De skulle också föra husförhörslängder, där befolkningens kristendomskunskaper skulle bokföras.

Redan under Abraham Angermannus tid i slutet av 1500-talet började kyrkböcker föras på många håll. Åsbo, Rinna och Malexander församlingars äldsta kyrkböcker började föras redan på 1600-talet. Antagligen var Ekebys äldsta kyrkböcker lika gamla, men vid en vålded i Ekeby prästgård 1760 förstördes alla kyrkans böcker. Därför kan vi inte få veta lika mycket om det gamla Ekeby som om resten av kommunen.

Hur ser dessa riktigt gamla kyrkböcker ut? För det mesta är de för den ovane läsaren och ofta även för den vane mycket svåra att tyda. Anteckningarna är kortfattade, och man bryr sig sällan om att sätta ut efternamn. Kvinnor nämns sällan vid namn alls. I Rinna sockens äldsta kyrkbok inleds längden över döda på detta sätt:

"Huru många i församblingn årliga unge och gamle både aff pæsth och andra siuchdommar äro döde blefne, och på hvad tijd thett är skiedt.

Anno 1650 äro döde denne effter skrifne

Karl i Lyckan

En gammal p. i helgeslätt

Swen Jönsson i Särsta

Peer Arrfwidssons dotter i Gärslet

En gammal hustru ibid."

Födelselängden börjar så här efter inledningen:

"Joens lilla dotter i Ermestorp döptes

Dom. 8 post Trinit Anno 1650.

*Nils Skomakares dotter döptes Dom. 15 Trinit.
Torkels barn i Särsta döptes Dom 21.
Anderses son i Koohagen Dom 22."*

Malexanders äldsta kyrkobok

Malexanders äldsta födelselängd inleds på detta sätt:

"Thesse underskrifne äro uppå anteknat dato uti församlingen döpte.

år 1.6.33. (år 1633)

5. maij, swän joen son i Grasbotorp.

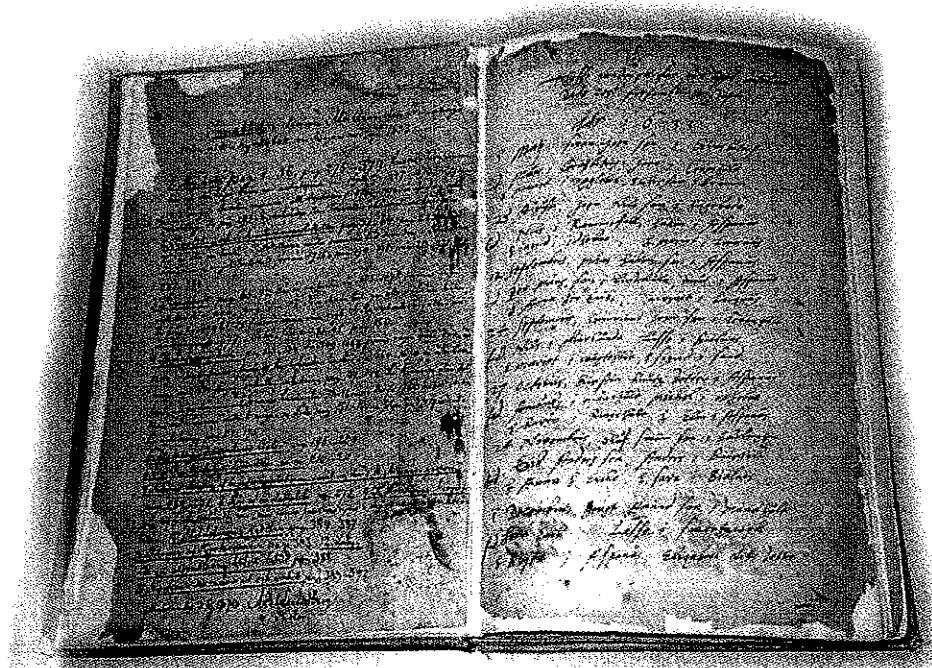
Cat: måns i Grasbotorp, joen i Gögshult, h. mariet i ugglebon, h. Chirstin i bränna.

25. Augusti. joen Nils son i högeboda.

Cat: Nils i Rammefall, håkon i Aspanäs, h. Ingrid i idhebon, h. mariet i Lansnäs.

Vigsellängden:

"Thesse underskrifne äro uppå anteknade dato uti församlingen, fäste och wjgde.

*Malexanders äldsta kyrkbok
Landsarkivet Vadstena
Foto: Gunilla Sjökvist*

år 1.6.34. (år 1634)

27 Septembris, fästes måns joen son, widh mariet måns dotter i Aspanäs.

12 Octobris fästes Carll Oluf son, widh Sigrid pers dotter i Ensehult."

Död och begravningslängden:

"Thesse underskrifne äro uppå anteknade dato begrafne.

år 1.6.33. (år 1633)

29 januarij, Lars Joen son i Ensehult. Testamente

5 maij, Anders i Malierydh, Test.

19 Maij, Erik Nils son i idhebon. test. een rödh ullens tröija."

Viktig källa till kunskap

De äldsta kyrkböckerna innehåller mycket mer än längder över födda, vigda och döda. De ger mycket information om hur 1600-talets samhälle såg ut. Vi hittar längder över hur mycket folk skänkte till kyrkan, sockenstämmans protokoll, dagsverkslängder för arbeten vid kyrkan, bänklängder och ibland prästens egna personliga anteckningar. Längder över syndare som fått göra bot, så kallade avlösningslängder, är också vanliga.

Kyrkplikten, som var ett vanligt straff långt in på 1800-talet, innebar att den som brutit mot församlingens regler fick stå och skämmas på en särskild plats i kyrkan under hela högmässan samt också bekänna sina fel inför hela församlingen. Efteråt fick han eller hon i ensamhet med prästen syndernas förlåtelse - syndaren absolverades.

Avskrifter av kungens brev till församlingen, biskopens visitationer, listor över kyrkans värdesaker och ibland uppteckningar av socknens gårdar och deras storlek är annat man kan hitta redan i de äldsta kyrkböckerna.

Tyvärr är det svårt för en nutida läsare att tyda skriften, och texterna vimlar av latin och ålderdomliga uttryck. En del sidor kan dessutom vara skadade av fukt, bläckfläckar och ålder, och naturligtvis hade en del präster ganska dålig handstil. Det behöver

inte vara svårt att tyda texterna, men till största delen behövs det träning och erfarenhet för att få ut något av detta mycket gamla material.

Illustration: Birgitta Ögnelooh

Andra Älvsborgs lösen

Då Danmark under Gustav II Adolfs tid för andra gången erövrade Älvsborgs fästning, tvingades svenska folket än en gång betala lösen för att behålla denna enda utpost på västkusten. Älvsborgs lösen betalades som en årlig skatt mellan åren 1613 och 1619. Adelsmän betalade 32 riksdaler om året, pastorer 16, borgare och bönder 2, drängar 1 och pigor 1/2 riksdaler. Som om inte denna extraskatt räckte fick man också betala kungens mycket påkostade kröning med en extraskatt - kröningsgården - under samma tid.

Det fanns möjlighet att slippa betala. I Åsbo slapp bland andra fattige Nils i Näsby, den husfattiga pigan i Lindekullen och den fattiga änkan Ingeborg i Rävtofta. I Ekeby hade man det tydligen bättre ställt, så där kom knappast någon undan.

I Malexander fanns det flest fattiga om man ska lita på betalningslängderna. Här fanns vanföre och gamle Håkan i Bjälånäs, vanföre Bengt i Månshult, husarme Giol i Långstorp, gamle och ofärdige Lasse i Enshult med flera. Skillnaderna mellan den rikare slättbygden i norr och den fattigare skogsbygden i söder märks tydligt.

1500-talets nybyggarverksamhet hade inte avstannat, åtminstone inte i skogsbygderna. Som nybyggare i skattlängderna till Älvsborgs lösen står Lasse i Västerbo, Lasse i Slätten, Nils i Höghult, Nils och Sven i Sandkulla, Håkan i Bösemålen, Lasse i Källetorp, Hans i Kärrbetorp, Måns i Skräppe och Lasse i Laggartorp - samtliga i Rinna socken. Som nybyggare i Malexanders socken nämns Amund i Uppsalatorp och Pär i Hallingsfall. Vi kan alltså räkna med att alla dessa gårdar blev anlagda i slutet av 1500-talet eller under 1600-talets första år.

En och annan gård som i dag är försvunnen eller har slukats upp av någon större gård finns också med, till exempel nämns Erik och Nils i Kishult (Ekeby), Jöns i Notgårde (Åsbo) och Lasse i Övrabo (Åsbo). Längden berättar också att Göran Trulssons gård i Åsbo är bränd.

En del torpare finns också med i längderna. Som torp nämns bland andra Uggletorp i Åsbo - där en förlamad änka bor - Lockarp, Skvathult och Blåberget. Som Lindorm Ribbings torp nämns Sättertorp och Gropen i Åsbo. I Malexander nämns torparna Olof i Bränna och Måns i Ugglebo.

Striden om Börshultafisket

De gamla domböckerna har en hel del att berätta om de tvister mellan olika gårdar och jordar som var vanliga under 1600-talet. Ofta kan man se hur adeln försöker lägga under sig jordar som saknar självklara ägare, och i synnerhet Gabriel Gyllenståhl har gått till historien som en girig processmakare när det gällde jordarna runt sjön Sommen.

Tillgång till vatten och fiske var ett vanligt föremål för tvister. Göstrings häradsrätt behandlade 1681 ett omfattande mål som gällde det så kallade Börshultafisket strax uppströms Börshults gård i Svartån. Leonard Ribbing på Boxholm anklagades för att ha täppt till Svartån vid Börshult så att varken fisk eller vatten kunde passera. Följden blev att de som bodde nedströms inte fick någon fisk och att många bönder runt sjön Sommen fick sina ångar förstörda av ideliga översvämningar.

Vid rättegången kom mycket fram som annars säkert för alltid hade blivit bortglömt. Bland annat får vi veta att anordningen för fisket tidigare legat mitt för gården och tillhört kronan och Vadstena slott. Norra Börshult kallades vid denna tid för Fiskaregården, och där hade fiskaren bott under den tid kungen ägt Börshultafisket. Skatten till Vadstena slott hade varit nio ålar. Frälsebonden Oluf i Rövertorp berättade för rätten att hans far hade varit fiskare för Börshult i 40 år. Nedströms vid Öringe fanns tidigare under 1600-talet eller ännu längre tillbaka i tiden ett sågverk ägt av kronan och ett ålfiske.

Rättegångens huvudperson var Ribbings fogde Petter Johansson. Johansson förekom i vart och vartannat mål vid tinget under 1680- och 1690-talet, och tydligen var han en hårdhänt herre som ibland tog i mer än vad hans herre krävt mot de underlydande frälsebönderna men också andra adelsmän i bygden. Före Petter Johanssons tid hade ån alltid varit öppen, berättade många vittnen, och dessutom hade Johansson täppt till ån på flera ställen nedströms.

På Bergs ägor och vid torpet Gropen - där Boxholms bruk senare byggdes - hade dammarna vid "*den sköna mjölkvarnen*" och sågkvarnen satts igen; vid hemmanet Bredgård ett stycke nedströms var ån så igenbyggd att varken vatten eller fisk kom förbi och även vid Öringe - där Ribbing ägde en mjölkvarn - hade ån stängts till.

De gamla protokollen avslöjar trots sitt ålderdomliga rättegångsspråk hur Petter Johansson avsiktligt störde och förhalade rättegången genom att än skylla ifrån sig, än skylla på okunskap och än underkänna vittnen, springa ut ur tingssalen och på alla sätt ställa till besvär. Innan domen föll bad han rätten om förlåtelse för att han brusat upp och burit sig åt, och förvånande nog slapp han undan med en varning. Rätten dömde Johansson och hans herre att åter öppna för vatten och fisk; såväl vid Börshult som vid Gropen, Berg, Bredgård och Öringe.

Det skulle inte dröja många år förrän Börshultafisket åter låg på häradsrättens bord: 1701 klagade Konrad Ribbing, son till Leonard Ribbing, å sin mors vägnar över att de som bodde nedströms Börshult lax- och ålfiske flera gånger huggit sönder och förstört dammarna och fiskeanläggningarna. Tingsrätten förbjöd skadegörelse mot 100 dalers vite, men tydligen litade man inte på friherrinnan Ribbing heller; rätten förbjöd henne mot samma vite att inte bygga några olagliga fiskeverk eller dammar i Svartån.